

ИСИДОРИНО ПЕРО

Исидора Секулић

ЊЕГОШУ
КЊИГА ДУБОКЕ ОДАНОСТИ

Исидора Секулић
ЊЕГОШУ
КЊИГА ДУБОКЕ ОДАНОСТИ

Издавач
НАРОДНО ДЕЛО
Београд, Кнеза Михаила 33

За издавача
ПРЕДРАГ КОВАЧЕВИЋ
директор
главни и одговорни уредник

Уредник
др **НАТАША КОВАЧЕВИЋ**

ISBN 978-86-6150-046-6

© НАРОДНО ДЕЛО, Градска општина Савски венац, Београд, 2023.

Ова публикација у целини или у деловима не сме се умножавати, прештамповати или преносити у било којој форми или било којим средством, без дозволе носиоца ауторских права или издавача, нити може бити на било који други начин или било којим другим средствима дистрибуирана или умножавана без одобрења издавача. Сва права за објављивање ове књиге задржавају носилац ауторског права и издавач, по одредбама Закона о ауторским правима.

ИСИДОРА СЕКУЛИЋ

ЊЕГОШУ

КЊИГА ДУБОКЕ ОДАНОСТИ

НАРОДНО ДЕЛО

Београд

2023

Издавање ове публикације подржало је
Министарство културе Републике Србије

КЊИГА ЊЕГОШУ

К'о владар, к'о човек, к'о њесник, Ти си небесник...

Петар Прерадовић Њејошу

У писању о „трагичном јунаку косовске мисли“, о „Пустињаку цетињском“, „Прометеју српства“, о „највећем српском песнику“ Његошу, опробала су се највештија пера наше књижевности. Одувек надахнут и снажно вођен владичиним далекосежним делом, нобеловац Андрић посветио му је чак девет есеја. Наслов најпознатијег, „Његош као трагични јунак косовске мисли“, можда је у најкраћем највештије описао бриљантну песничку и људску Његошеву фигуру. Милош Црњански је 1925. у „Разговорима о Његошу“ сликовито рекао: „само слушам тај говор што ме диже сваког лета и стапа са планинама над Рисном и Будвом, пепељастим, као изгореле урвине једне горостасне планете, у плавом небу“. Опчињена философом, песником и мислиоцем Његошем, његовом умном и физичком лепотом, Исидора Секулић објавила је у *Полицици* уочи Другог светског рата неколико занимљивих чланака о црногорском владици. Година 1945. сва је у знаку посвећеног писања опсежне монографије, о чему ауторка путем преписке извештава блиске пријатеље:

Тешко ће ми бити растати се од њега. Кад буде готов, наћи ћу му триста замерака; овако разговарам с њим пријатељски, а формално га видим пред собом, видим како се чуди што га поново враћамо у тело и у све његове невоље са Турцима, с Аустријом. И кажем му: Владико, Турака више нема у Европи. Аустрија више неће бити

у Задру и у Котору, само *Горски вијенац* остаде, и мирише у њему језик као шума и под њом ђурђевак и цикламен.

Идеја је, заправо, била да књига изађе о стогодишњици *Горској вијенци* 1947. године, како би даровита списатељица приредила нешто озбиљно и несвакидашње у славу *шоја крујиној човека у сваком њојледу*. Говорећи о Вуку, Карађорђу и Владици Раду, Исидора је истицала да они представљају „три чиста оригинала нашега рода, те да су ове три личности велики митски људи који су све из себе извадили, и све родној груди, језику и моралном обичају народном оставили“. Његош је, очито, био Исидорина велика књижевна љубав. Његов наочити портрет држала је изнад радног стола као израз дубоког поштовања и истинске наклоности.

Почетком августа месеца 1937. године, запутила се да обиђе неуралгичне тачке црногорског културног рељефа у намери да, како је сама казала, *ојийа живу традицију и осети боље земљу, људе, њајну њихову*. Добро је знала да о Његошу не може писати онај ко никада није пружио корак трагом његових стопа, онај ко не разуме његове жилаве корене запретене у времену, нити онај који није дотакао земљу где камен, сунце и море говоре једнако лепо и вешто као њихови песници. Походећи Острог, Дурмитор, Скадарско језеро и Боку, највише се, ипак, задржала на Цетињу. Тамо је од временских Црногораца слушала казивања о њиховом господару, владици и мислиоцу. „Све је кључеве од себе вечито скривао, и најзад и понео на онај свет“, писала је.

Вративши се у Београд, 14. септембра 1937. листу *Полијтика* даје опширан интервју богат утисцима са путовања по Црној Гори. Једно новинарско питање било је нарочито занимљиво: Шта мисли о плановима за изградњу пута до врха Ловћена, до гроба Његошева? Дубоко свесна чињенице да је Његошев лик тесно скопчан са светлошћу и са вечношћу, одговорила је:

Да Бог да да не буде истина оно што рекосте. Мислим, било би то не само неразумевање, него неразум. Настала би лажна привлачност места. Возили би се људи у докону шетњу, стизали уз баналан шум пиштаљки и мотора, вероватно понеки и са ужином у корпи. Замало, никла би у близини кавана! Страшно! Јер гроб владике Рада,

великог и трагичног човека, треба да остане немо сведочанство онога света... Пут до његовог гроба треба да остане стеновита стаза, камењар, а ход до тога гроба ћутљив, напорно успињање...“.

Крајем 1951. године, поводом стоте годишњице смрти Владике Рада, Српска књижевна задруга објавила је Исидорин рукопис насловљен *Њејошу – књија дубоке оданосџи*. Како наводи Радован Поповић, прва критика из пера Радомира Константиновића освојала је у *Полиџици* на дан Исидориног крсног имена, 19. децембра исте године, истичући „ванредну синтезу аналитичког и поетског, синтезу која није случајност у стварању Исидоре Секулић“. Буза Радовић имао је само речи хвале у новогодишњем издању листа *Борба*, док јој Михајло Лалић шаље своју нову књигу *Први снијеј* у знак захвалности „за лијепу књигу о Црној Гори“. Нису сви, међутим, били тако благонаклони. Милован Ђилас, једна од најутицајнијих партијских личности, поврх свега задужен за културу у Централном комитету СКЈ, у књизи *Лејенда о Њејошу* (1952) оштро се устремио на Исидору „због њене апстрактне идеалистичке филозофске рефлексije у конкретном третирању Његоша и свега у вези с њим“.

Премда није имала обичај да чита критике својих књига, овај Ђиласов осврт на њено дело, из темеља ју је уздрмао. Био јој је упућен вероватно из политичких побуда. Иза наводног Исидориног идеализма који је Ђилас узео као предмет критике, скривао се један посве лични, лирски и сугестивни доживљај Његоша из пера најумније Српкиње, прожет религиозним тоном који нипошто није био у складу са оновременом идеологијом. Одвише умна, аналитична, химнична и значајна, Исидорина књига о највећем српском песнику претила је да привуче големо интересовање и пажњу управо у време када су нови идеолози радили на афирмисању црногорске нације.

Са своје седамдесет и четири године, на самом заласку једног бременитог живота, Исидора је провела безброј бесаних ноћи ишчекујући да дођу да је ухапсе. Како сведоче њени биографи, други део рукописа о Његошу, заправо о *Горском вијенцу*, бацила је у ватру, прочитавши га претходно само Лепосави Бели Павловић, сликарки и дворској дами краљице Марије коју је истински ценила. Ђилас је, током дисидентских дана, покушао све да изглади, да је

посети, да је позове, да јој се извини... „Ја знам седам филозофија, а он само једну“, говорила је, а за бившег партијског идеолога једноставно није била код куће. Премда је Милован Ђилас у затвору у Сремској Митровици поткрај педесетих година написао још једну, такорећи покајну књигу о Његошу, Исидора више није била међу живима. Остала је у животу само њена величанствена монографија под насловом *Њејошу – књија дубоке оданости* јер „Његош је“, како је сама записала, „Црној Гори и Српству био и остао Прометеј“. Кроз књигу о његовом светлом и непролазном лику живи и Исидора Секулић, као један од највећих и најумнијих његошолога у недрима српске културе.

др Најаша Ковачевић

ЗУБЉА ЊЕГОШЕВА
ДА СВЕТЛИ СА ЛОВЂЕНА

Плам ће вјечно животворни блистат
Србу твоје зубље,
Све ће сјајниј' и чудесниј'у вјекова
биват дубље.

ГОРСКИ ВИЈЕНАЦ
Посвећиа ѿрачу оца Србије

Петар Петровић Његош

*СТО ЈЕ ГОДИНА
ОД СМРТИ ВЛАДИКЕ РАДА,
ПЕТРА ПЕТРОВИЋА ЊЕГОША.*

ДРУГИ НАСЛОВ ОВЕ КЊИГЕ:

ЗУБЉА ЊЕГОШЕВА ДА СВЕТАИ СА ЛОВЋЕНА

нити је потекао из осећајне романтике, нити из гробљанскога обичаја: светиљка, пламен над гробом. Његошев саркофаг на Ловћену није гробље. Гробље, то је земља, у земљу спуштени земни остаци умрлих, и трава. Крипта на Ловћену, то је сам камен; кости Владике Рада нису у земљи; трава не расте... Аутор овога рада, кад се први пут испео на Ловћен и до крипте Владичине, прошао је кроз јако и сложено узбуђење. Шта је ово? Гроб није, капела није, споменик није. Можда би требало насути дебео слој земље и посадити траву и шибље. Ветрови, међаве, и муње, све би то похарале, сажегле. Можда би требало саградити опсерваториј неки, кућу науке. Но да би опсерваториј могао радити, и људи тамо живети, ваљало би збринути ваздан животних олакшица, а то би значило вис спустити у низ, духовну самоћу везати за сваковрсна житејскаја. Не, не. Његош је у Црној Гори и у Српству био и остао Прометеј. Ватра би требала да пламти и светли на Ловћену. Отео је од богова ватру, и све ватрено, тај чаровити, љупки, снажни гениални Раде Томов. Богови су му се светили како се само љубомора свети. Тешко је живео, тешко радио и учио, тешко боловао и умро, Његош. Али је, сав ватрен, искрама мислио и писао, искрама говорио. Ватром спајао материјално и духовно, објективно и субјективно. На Ловћену има да букне и да букти зубља: ватра је симбол богова и великих људи. Једни од других зато, краду ватру непрекидно: људи од природе, природа из

историје човечанства, које у ватри стварања мења природу, а оно само у ватри живи и изгара. Све што јесмо и имамо, ватра је. Врелина ватре пржи живот. Ерос је ватра, хероизам је ватра, рад је ватра, миловање је ватра, пољубац је ватра, поезија је ватра – Његош на Ловћену нека буде што је и био, ватра. Нека сваке ноћи од заласка до изласка сунца, у друштву са звездама, пламти на Ловћену жаруља, зубља, Његошева зубља.

Тако је дошло до другог наслова ове књиге.

ПРИСТУПНА РЕЧ

Који се не родише од крви, ни од
воље тјелесне, ни од воље мужевље,
него од Бога.

Еванђеље ѿ Јовану, 1–13

К’о владар, к’о човек, к’о песник.
Ти си небесник...

Пејтар Прерадовић Њејошу

Те речи, ако можда важе за божанство, важе и за сасвим велике људе који су у тесној духовној вези са васионом, са космичком творевином. Важе за оне који су по суштини својој исто што и суштина васионе: сума поезије, религије и философије, сума великих космичких закона. Такви људи, „од Бога рођени“, као засебне идеје од васионе замишљени, увек су више деца ноћи него деца дана. Зато што морају много бити у самоћи. Ноћу се отварају капије идеја и тајни, за њих. Дању је простор света сужен, људи га испуњавају вревом и таштином, на небу царује једна звезда. Шарл Пеги (*Régis*) има јаку и смелу реч, пред којом се свако мора замислити: „Закон космоса је ноћ; дан је скандал“. Ноћу, простор је страховит, обухвата безброј звезда, читко истиче тајну и лепоту космичкога стваралаштва. Ноћ је вечност, дан је садашњост, и, доиста, често скандал.

Владика Раде, запамтило се и предало, много је бдио, много зурио кроз прозорчић своје Биљарде у простор, у вечност, у ноћ. Обожавао је он и сунчане луче, али је неодољиво тражио светлост

и оних небесних тела која су још несравњено моћнија и несравњено удаљенија од земље, него сунце. Да ли је Владика знао да зраци са неких од нас силно удаљених звезда путују стотине година да стигну до људскога ока; и да се понека звезда међутим можда и угасила, док зрак њен још пробија простор и тражи чело мислиоца и песника у којем ће наставити живот ватре, кроз чију ће се мисао и поезију вратити у простор и у вечност. Знао је то Владика извесно. Знао је он све највеће знање, оно што се зна из себе, или никако.

Стваралаштво и мисао Владике Рада почели су далеко изнад земље, у ноћи, у самоћи, са звездама. У његовој мисли би тек застало оно што из бескраја полази и у бескрај одлази. Моћ мисли великих људи у томе је што даљине носе у себи, и тако обједињују све светско, и говоре свему свету. У Владичиној крупној речи дејствује увек даљинска порука; и дејствује једна тајанствена алхемија која лично животно претвара у свељудске знаке и значења. Владика Раде се тек потом родио на Његушима, а пре тога се родио у зраку светлости која једина везује даљине и просторе; простор над Црном Гором и онај међу звездама. Владика је стално говорио и писао: зрак, луча, искра, светлост. Крван у страстима, светлосан у духу, његови најсилнији стихови и монолози дижу га из гроба, и он, сав од зрака, луча и искара, помаже светлости да везује, да обједињује. Кога и шта? Ми кажемо свечовечанство, он је писао: свесветије.

Живот, карактер и дело Рада Петровића били су једно: сукоб и борба између слободе и среће. То двоје, слобода и срећа, заједно подижу главе у срцу човеку, али заједно постојати не могу. Слобода је ширење, срећа је сужавање. Слобода је независност, срећа је зависност од хиљаду ситних ситница. Слобода је најчешће последња победа над савладаном и одбаченом личном срећом. Слобода стаје херојство, а херојство је одрицање, давање, самопрегор. Владика, као човек, као мислилац-песник, као владар, бирао је слободу по цену среће своје и свога народа. Па понекад и по цену правде. Јер, слобода је често у сукобу и са правдом. Живот човечанства, то је густо ткиво борби и неправди, сталних судара и изравнавања између правди и неправди. Тако мора бити. Општа правда била би општи мир, општа смрт. Отуда се људске правде постизавају уз налагање извесних пасивности, уз ограничење покрета, воља и слобода. Велике слободе иду са трпљењем и чињењем неправди. Највећу

слободу има победилац, или деспот, или тиранин у класичноме смислу; они могу успостављати извесне широке правде по цену смањених слобода. У том чвору, Владика је бирао слободу, по цену неправде за себе и за свој народ. Отуда, стално, или танка горчина и иронија, или јак песимизам и гнев у свему што Владика мисли, каже, пише. Владика је био гениј поезије и гениј слободе, један и недељив у његову случају. Символи генија слободе су крила и мач: борба без краја, и надлетање ствари по цену одрицања од ствари. Диоген је говорио: „Ништа ми не треба, ништа не желим, јер хоћу да будем слободан“. Класични париски мангупчић каже: „Гладан сам, поцепан сам, зима ми је, али сам слободан“. А Достојевски са пароллом: „Човеку је све дозвољено?“ А Каин, са слободом да убије кога год хоће? Владика Раде је понекад дао убити кога је хтео, понекад је био безумно храбар; а до смрти се одрицао младости и среће; и до тестаментa био Богу наредан у свачему. Љубав за слободу прождирала је у њему све љубави. Ерос слободе и ерос поезије заједно, то је страшна и трагична судбина, али божански успон. Бајрон, Шели, Његош – ређамо их по годинама рођења – судбине су исте: успон пребијен, али дело знатно.

Владика Раде, духом читав један свет, а телом и рангом владар самодржан, живео је и умро без иједне засићености. Мирио се са својим тешким дужностима, извршавао своја опасна права, носио своју трагедију слободе ради, а упркос и срећи и правди. У Сплиту, једаред, разговарајући са Шкотланђанином путником по Балкану, рекао му је: „Знате ли где је највећа слобода? У Црној Гори, чије кључеве ја држим“. Значило је то да је највећа слобода и у њему самом... Да, Владика Раде је показао којим се путем ишло у најдостојнији гроб, тамо, у класичној Црној Гори.

У Црној Гори има оаза ведрине и зеленила, али у Црној Гори има праве пустињске мистике. Земља на којој живимо богата је пустињама: океани су водене пустиње; огромне површине копна су пешчане пустиње; високе планине су камене и ледене пустиње. Пустиње су трагови хаоса: пуне су могућности, мисли, тајни. Сфинге су симболи за мислене мостове између временскога и вечнога. Пустињски дух је стваралачки дух. Многи пустињски народи су били велики ствараоци. Хебреји, Арабљани, Кинези, Египћани. Многи велики духови су пустињски духови. Владика Раде је себе

називао „пустињаком“ кад му је било двадесет година; и он је био пустињски дух. Једина аскеза тога чудног монаха била је аскетска преданост законима васионе и законима мисли. А најтрагичнија страст тога чудног монаха била је страст за слободом. А врховни закон Владичин, и свих Црногораца, чојство, пустињска етика: над главом, закон света; на земљи, сваки човек судија. Неколико стотина година непрекидне активне трагедије и народа и његових владара, са врховним трагичним јунаком Владиком Радом, ето велика пустињска драма, и велика пустињска етика, под крилима дивне и свирепе слободе.

Класична Црна Гора била је страховита стварност. Један стваралачки народић израдио је у тој пустињи и немаштини три велике ствари: песнички језик; етику чојства која је прожимала сваког човека и сваку пушку; и слободу, уздигнуту до највише апстракције, чија одбрана је зато била тешка и кобна. Пустинја, сиромаштво, и три високе апстракције развили су у Раду Петровићу најјачи нагон уметничкога стваралаштва, откако је српства. Владика Раде, генијални слободар, мислилац и песник, сам собом је опасао колико је дала песничка снага свег српскога народа.

ТЛЕ И КЛИМА

Ако је неко тле самосвојно, оно из себе одређује шта ће се по њему градити и оснивати, какви ће људи на њему живети.

Самосвојнијега тла од Црне Горе наш народ нема. Херцеговина, иако и она крш и стрмина, ужљебљује се питомо у све наше крајеве. У Србију, Босну, Црну Гору, Боку. Црна Гора друкчије. Вулкански се истурила у вис, надмашује, самује, гребен је живота. Стара Црна Гора, и у срцу њену Катунска нахија, и у Катунској нахији оно поље где ће касније нићи Цетиње, тражило је да ту настане манастириште, и манастириште је и настало. Темељ Цетиња је манастир, дигнут у кршу с намером да се грађене зидине и природне стене слију и изукрштају до нераспознавања. Иван Црнојевић пренео је седиште са Жабљака на Обод, па на Цетињско поље. Тиме се завршава историја Зете, почиње историја Црне Горе. Пренео је Иван и зетску митрополију, и подигао под Ловћеном храм, Цетињски манастир. Митрополија, манастир, имали су моћан утицај на народ изгубљених земаља. Манастир је, за сто година, више пута рушен и разваљиван од Турака, и опет презиђиван, дозиђиван, обнављан. За младих година Владика Рада Цетиње је било још увек само једно средњовековно манастириште. Каменита зграда са ћелијама и црквицом, са подземном водом, са манастирском шумом и са сенокосом, и тек на више километара даљине прво суседство, мајушна насеља малих братстава, Бајице, Хумци, касније Доњокрајци. Па је, отада, Владика Раде и молио и преклињао прогрес, и за косе вукао прогрес; али, како је негда записао: „Човечанство споро напредује“, слабо је напредовала и његова земља и све српство. Иван Црнојевић је препустио Жабљак Селиму II таман 100 година

после Косова. Пропаст за пропашћу, суров бој за бојем. Путнику Герлаху је неко казао, и он записао: „Срби су пуст народ, који, што се харања и убијање тиче, није много бољи од Турака“. Други један путник је забележио о Црногорцима: „... у свакидашњем животу, за пару и за стоку пристајали су на све; али су имали и један високо морални став, кад су за грош главу давали“ – и после те констатације сравнио је Црногорце са дивљацима Туарегима. Сасвим касније, за Петра I, писао је познати Виала де Сомијер (илирска армија, командант Херцег Новог): „Националну библиотеку чини једна књига, И с т о р ј а (боље рећи мемоари) Ц р н е Г о р е од владике Василија.“ Кад би могао устати Владика Раде, и отворити телесне очи, и прегледати историју своје земље и Приморја, после себе, за књаза Данила и краља Николе, и даље, за оба светска рата, вероватно би поновио свој мудри суд: Човечанство споро напредује. Што роди, убија; што сазида, поруши; што херојским мукама постигне, опет протраћи, изгуби, сахрани. Одоше из наших земаља и Млечићи и Французи и Турци и Аустријанци, збило се уједињење које Владика Раде није доживео. Али у Црној Гори, ено, још ваздан крајева где се живи као и пре сто година; ено у Доброти, крај Котора, пуста господска кућа одушевљених Словена, блиских Владичиних пријатеља, конта Ивановића, који одоше у Венецију и посташе поданици Италије. Ено хладна и необележена и неулепшана кућа у Прчању у којој је Владика живео, покушавао да буде друкчије слободан но на Цетињу, у којој је написао свој величанствени тестамент. Ено на Цетињу, све исти, стари влажни манастир са подземном водом и грозним поплавама. Доиста, споро напредују људи. Сваки напредак је условљен страховитом борбом, свирепим жртвама и крвавим слободама; а у сваком постигнутом новом стању има мало новог живота и много старих гробаља. Око цетињског манастиришта промене су ишле према стиховима Марка Миљанова:

Сила чојству топуз иза врата,
Чојство сили по пепелу шеће.

Топуз и смрт, па пепео, и хладан нов почетак. И све тако полако. Ено тамо у Приморју, Митрополит Петар је одагнао био из Боке Наполеонове освајаче, али само неку годину затим Аустрија је из

Боке одагнала Петра и његове борце. Ено тамо, у залеђу Црне Горе, Владика Раде, дипломат, претварао је турске паше у побратиме; али је тек 1912-та ратна година одагнала из српских земања Турке побратиме.

А људство које се по нашим манастирима скривало, од увек је исто било: свет који је гоњен, који душу или тело, или обоје од нечега склања, свет који се повлачи у тврдињу да би ту скрио несрећу неку, јад и сиротињу, или пусти неки понос који до задњег даха манастираца очекује освету, вишу правду, а свакако слободу. Стари Катунјани, давни претци Владике Рада, били су врста заветне браће, скривени у својој старешинској кући, у своме манастиру ни на небу ни на земљи, са пригушеним гневом у себи, са такорећи обредном сиротињом у животу. У зазиданости својој видели су, на монашки начин, и своје гнездо и свој гроб. Па је манастир горео и сагоревао; па је шума сечена и паљена; па се полако и споро издајало Цетињско поље. Мало и ограничено и данас: голет унаоколо не да у себе, ни кроз себе. Од данашњег Цетиња Владика Раде није видео ништа друго до манастир и своју Биљарду, и још неку кривињару, и ниједну улицу. И данашње Цетиње, као и Владичино, чудно је, анахронизам је. Тле је јаче од свега. Некадашње пребивалиште једног гениалног човека, и данас има нешто од духовнога аристократизма: спиритуална околина од сухе стене, кристалан ваздух, близина неба, даљина свега што је материјално обиље и удобност. Тле је определило да ту увек остане нешто од манастира, од висина духовних. „Доста ноћи и много висинског ваздуха“, како би, са задовољством, утврдио за Цетиње и пустињак Ниче.

А тек Ловћен над Цетињем! Ловћен је облик лепоте, и планина скоро тајанственог положаја. Део подножја му је у Јадрану и једна страна му је Приморје. Други део подножја и друга страна улазе у Црну Гору. Слазе ту и узлазе Црногорци по путањама које се више знају него виде. Иду у Приморје, враћају се у своја села. Али куда год и како год путовали, на коњу, пешке, барком, увек Ловћен види њих и увек они виде Ловћен. Виде нарочито два врха, Штировник и Језерски врх. И нарочито овај последњи, који и није врх, него на врху насађена велика трапезаста стена, такозвана капа. На тој капи је сусрет микрокозма и макрокозма у Црној Гори. Тражи ли Црногорац небо и Бога, од капе полази. Тражи ли разасута села

и пасишта, са капе се разабира на четири стране. На капи се и ветрови деле. На капи лежи и Владика Раде, са оним што је још остало од њега микрокозму, маломе свету. Врх Ловћена је одувек сабирао мисли и жеље Црногораца: и оних млетачких, то јест Паштровића; и оних аустријских, то јест, Бокеља; и оних турских и арнаутских по Кучима, Васојевићима, и око Скадарскога језера; и напослетку оних средишних и висинских који су увек били само своји, иако је и ту за тренутак „хоџа рикао“. По Ловћену је пузало и крило се све што је историја и животна невоља делила и откидала, а крв и старина опет родноме тлу привлачила. Са Ловћенске стране је стигао у Цетињски манастир дечко Раде Томов, а са Цетиња заваша отишао на Ловћен Владика Раде, песник Његош.

Није главно што се потоњи Владика родио на тлу Његуша, него је главно што Његуши леже на тлу Ловћена, и на путу између сурога Цетињскога манастира и ведрога Котора. Стари пут од Цетиња до Котора, чули смо, био је стрмоглава стаза, добра само за урођене брђане. Њом је, „луд јахач на луду коњу“, прескакао препоне мали Раде Томов. Руски конзул у Дубровнику, велики пријатељ Владичин, и силом тугор Владичин, господин Гагић, заборавио је био да Владику Рада притужи рускоме двору и због страшног јахања, што је Раде настављао докле год је могао, и као размантијани архимандрит и као млади Владика. Гагић се није верао по голуждравом камену. Он је залазио у Владичин стан и завиривао по столу за писање, по столу за картање, и, у оружници, међ ловачким прибором. Није Гагић познао вратоломну жилу којом је ишао злехуди пазар сиротних становника тога тла, и којом се верала тешка и заплетена политика црногорских Владика. Туда је победоносно силазио Петар Први кад је Боку присајединио био Црној Гори, и туда се ломио враћајући се утучен у манастирску ћелију, пошто му је руски цар наредио да Боку преда Аустрији. Туда су владичини перјаници ишли у сретање гостима из Европе, који иначе тешко да би нашли Цетиње. Туда је аустријски генерал Мамула пратио самртнику Владици лекара, јер лекара на Цетињу, наравно, није било. Туда је пошао у Париз смели књаз Данило – Владику Рада не пустише у Париз ни Метерних ни руски цар – кад је окренуо политику од Русије. И туда су, неку годину касније, књаз Данила, убијеног у Котору, вратили на Цетиње. И тако даље. Врлетна некадашња путања страхан је летопис

црногорскога народа и његових господара. Била је она ипак јахачка стаза Владичина. Данас, нова цеста од Котора на Цетиње, промена-да је за пешаке и за аутомобиле; али, није тако давно кад су тик до Цетиња, на Белведеру, побијени били црногорски слободари. Чове-чанство споро напредује.

Тле Ловћена, или ближе означено: тле Његуша, понело је две чудне династије, два династичка сна, две политичке каријере. Губернадурство је било млетачки изум, млетачка политичка експози-тура под Ловћеном. Губернадури су били млетачким новцем плаће-ни политички посредници. Они су се погосподили, навикли на путовања у иностранство, на општења са сињоријом. Венецијански племићи, отмене Латинке, богата република, усадили су се у снове Радоњића, родом из једног од Његушких села. Први губернадур је био из Приморја, Зане Грбичић, но кад су Млечани видели да Цр-ногорци лацмана не вермају, онда је губернадур постао Ђикан Ву-котић, са Чева, а кад су њега отровали, (Венеција, вероватно) његов син, наследни губернадур, одбио је положај, и онда је избор и част прешла на Радоњиће са Његуша. Владике и губернадуре, према приликама, слагали су се или сукобљавали. Кад су Русија и Аустрија заратиле на Турке, губернадур је био за то да се помогне Аустрији, а Петар Први против тога. У мировним преговорима, кад су и Ру-сија и Аустрија заборавиле Црну Гору, и Турци напали на Црну Гору, Петар Први и губернадур заједно сазивају збор, 1796-е, пред бој на Мартинићима. Радоњићи, охоли, поручивали су Петровићима од преко пута: „Тамо окрените дим из те чокрње, да нам не смрди.“ И Петровићи су имали свој сан, само другог стила; тај сан је по-стао истина и остварење боље но оно у каријери Радоњића. Носили су се Петровићи са разним губернадуровићима од времена првога Петровића, Владике Данила. Угаси их одједаред, као свећу, моћни и нешто нагли карактер архимандрита Рада Петровића. Ловћенска драма. Главари суде губернадуре, као издајницу, на смрт, а породицу Радоњића на прогонство. Али, са нешто помереним терминима и инстанцијама, десиће се и једно и друго у породици губернадуро-вића. Народ је ипак одахнуо; а деветнаестогодишњи архимандрит Раде придобиће затим, нечим тајанственим из себе, неколике од тих непријатеља. Рано је Раде доказао оно што ће се доцније гово-рити о њему: „Истераће из земље вука и хајдука, а привлачи људе

као овце на со“. Међутим, никада није до краја истерао вука и хајдука из самога себе. Године 1837-ме био је у Бечу, и гост на ручку код свемоћног министра Метерниха. Метерних рече Владици да би требао да оде у посету турском посланику. Потпуно без такта, нагло и преко – као стаза на Ловћену – Владика одговори: „Немам ја код њега никаква посла“. У дипломатским круговима настала је због тога нека врста афере. Мисија Владичина: да у Бечу изрази укидање сваког васалства Црне Горе према Турској, пропала је том приликом. Иако је Владика Раде имао и урођену и изнеговану учтивост и лепу реч, гранитно тле Црне Горе му је такође стајало у карактеру и нарави, и успропињало се понекад и до језика. Она дуга сељачка кућа на Његушима у којој се родио Раде Петровић, кућа без сводова и подрума, са једном просторијом, као код Арнаута, била је необично близу тлу. Раде Петровић испао је из утробе право на тврдо тле. И никада тле није измицало испод његових ногу. И смрт га причека да из Италије стигне на родно тле, на Ловћенско тле.

У оној дугачкој кући, тврди се, становали су, у три преграђене собе, свака са својим излазним вратима напоље, три сина Марка Петровића: Саво, Стијепо, Томо. Четврти син, нежењен, будући Митрополит Петар, становао је сам, у малој кућици у суседству. (На том је месту, касније, краљ Никола сазидао био себи мален дворца, а тај касније претворен у домаћичку школу). У соби у којој је живео Томо Петровић са женом Иваном, владала је, по брђански, и по сељачки, полутама. Прозори мајушни, врата излазна једна и слепа. Породични живот, као и данас у Црној Гори, не трпи улицу. Надвири ли се неко стран, домаћи живот одмах спушта заклопац на себе. Мали Раде бауљао је по граниту, и крај велике ватре пуне искара. Огњишта црногораца су на поду, који је на месту налагања дрва гранитном плочом обложен. Ватра дакле букти и широко и високо. Игра варница је била играчка малог Рада. Над огњиштем, таваницаје мало отворена, дим иде у поткровље и у ваздух. Са таваничких греда се од времена на време откида чађ, греде се сјаје као глачане, као зејтињаве. Дим не гуши, чак и не кади. Ако сукне добар огањ, много је разноврсних осветљења и сенки. Греде, углачане и зејтињаве, блистају као да се небо показало. Мали Раде је запажао: он стоји ватром блештаво осветљен, док му мајка, тамо на средини собе, седи и љушти нешто, у полутама; а старији брат Перо, у оном

буцаку, никако се и не види, само се чује да нешто певуши и нешто деље. И како ветар наилази и пламен витла, у соби се види читаво позориште од сенки. Сенке праве између себе интриге, боре се, једна другу прескачу, па и прождиру. Мали Раде цичи од весела, или стоји широко раширених очију и нешто чита из сенки. Сновиђења, која ће потоњем песнику бити велики симбол. Кад неко, за јесени, нагло отвори спољна врата, и натисне се товар брђанске ледене и тешке магле, ватра посукне, соба дође као пећина, а мали Раде као дивљаче, као мече. Увече, кад ватра утули и остане само крупно ужарено угљевље које хиљаду учију отвара и затвара, и домаћи леже у црвеној атмосфери, соба је као скрлетна соба у древну неком дворцу, из које ће сутрадан искочити витез, срећни или несрећни царски син. Мали Раде, сањив, жмири у догоревање, и учи како се најцрвенија и најврелија жар претвара у сив и хладан пепео. Ујутру, пре него што се деца пробуде, кренута је нова ватра; мали дечко је вероватно размишљао: како ето из пепела може нова ватра да букне. Ватра: прве играчке и прве мисли будућега „пламеног“ песника.

Дечко Раде, у оним годинама кад је мушкарчићу важно и слатко утећи од куће да га нико не може дозвати, видео је своје тле као пластику и бруталних и тајанствених облика. И почео скакати с камена на камен, што млади, витки Црногорци чине са заносном римиком и кореографијом; и искусио да у каменим наборима и браздама као да има нешто живо, што слично звездама, живи без шума. Ено, тамо се сукобило камење, па се смирило. Оно тамо, наднело се страшно и не може, не, до сутра ујутру тако остати, обрушиће се, заптиће ону стазицу, све ће сутра бити друкчије, а нико ништа неће чути. Дечко прилази, хоће да задрма и обали наднесени гребен. Не, неће пасти, ни до сутра, ни затим. А тамо где је била провалија преко које мага његова, лане, никако није хтела да прескочи ни пошто се он проверао на другу страну, тамо, данас, камени мост. Ко то ради, и како се то ради? Ко је провалију запушио? Ко гради оне fine камене мостиће који ничему не служе, сем да их човек гледа и да им се диви? И ништа се ту не би могло поставити, ни путања ни кућа. Овде ево може се стати, и нешто се може и узети: шљунак, бусеновина; а тамо се не може стати, и не може се ништа узети. Камен: друга играчка дечка Рада. Једно и друго, ватра и камен, добиће израз дубокога смисла већ у првим стиховима младога